

بويوك استاد محترم رشيد افندي ابراهيم جنابلىنىڭ  
خاطره لرندىن املا قىلىنوب ،

# تاتخاڭاۋونودولمىش صحىفلىرى

اسمىلە بىرى آرقاسىندىن دىگرى نشر قىلىنەجق سىلسىلەدىن

بىرىنچى خىلقە :

سلطان عزيزىڭ شىهادىتىنە

اصل سىبب نە ايدى ؟

ايكىنچى خىلقە :

روسىيە مىسلىمانلىرىنىڭ آجلىق خالىرىندىن

دەشتىلى بىر خاطره

(فىنلاندى مىسلىمانلىرىندىن : عىباد افندى جىمال ھىتىلە طبع قىلىندى .)

Berlin 1933



ماہنامہ خفا و نود و لبس  
صحیفہ نوری

برنجی حلقہ :

اصل سبب نہ ایدی؟

ایکنجی حلقہ :

## دهشتلی بر خاطره

عددی چوق محدود شو ایکی اثرک قیمتی :

بر تورک لیراسی-ایکی آلمان مارقه سی-اون مصر غروشیدر



## اسلام ملترينىڭ بويوك التفاتلىرى :

بەرلین دە ، اڭ بويوك مدنيت مركزىدە اسلام لسانلىرىلە عرب حروفاتىلە نشر قىلىنەجق ادبى دىنى اثرلەرە نمونە اولمق اوزرە : (۱) برى تارىخىڭ اونودولمىش صحىفەلىرى ، (۲) دىگرى : قران كرىم آيت كرىمەلرىنىڭ معجز افادەلىرىنە كورە ، ياجوج مسئەلىرى — شو ايكى اثرى اسلام ملترينىڭ بويوك التفاتلىرىنە ، تورك طلبەلرىنىڭ استفادەلىرىنە شو دفعە تقديم ايتىدك .

سياسى وجهەزى دە ، دىنى قبلەزى دە ، مىلى غايەزى دە ، ادبى ايدەآلمىز دە شو ايكى اثر اظهار ايدىر .

بويوك انقلاب طوفانلىرىلە فىكرى ، قىلمى فارغ قالوب ، لسانلىرى ساكت اولمىش اجتهاد اهلى ، آرزو ايدىرلرسە ، مهم مفيد اثرلىرىنى ، ان شاءالله ، نشر ايدىرۇ .

يكرمى اوتوز اوراق توفەك بويىلە اثرلر متسلسل اولدقدن صولك ، ھمتلى امت رغبەت ايدىر ايسە ، سلسلە زھىيەزى ، بعون الله ، مجلە علميە صدورينە زينت قىلىنوب ، صدورينە دە وسيله اولور . انشاءالله . جهادىز فى الله در ، اجتهادىز خالص لوجه الله بى خالص اخلاصىز عصمتدر .

الله جل جلاله حضرتلرىنىڭ عونينە ، روضە سعادت يارلرىنىڭ مبارك مىمون انفاسلىرىنە ، اولوغ امتك بويوك ھمتينە ، تورك طلبەلرىنىڭ رغبەتلىرىنە اعتماد ايتىدك .

سنمضى على الشرط و بالله نكتفى و ما خاب ذو جد اذا هو حسبلا

موسى جارالله .

آدرەسىمىز :

MUSA BEY

Berlin W 15

Kaiserallee 204



بسم الله . الحمد لله . وسلام على عباده الذين اصطفى

## سلطان عزيزڭ شهادتىنه

اصل سبب نه ايدى ؟

تارىخڭ چوق مهم صفحه لرى اونودولمىش ، بعضاً اھمال قىلىنىش ، ياخود سياست غېرىتلىرىڭ سحرلىرىلە كتم قىلىنىش اولايىلور . سلطان عبدالعزىز شھادىتى دە تارىخ صفحه لرىندە بىر معما كې اولوب قالمىشدر . سراى مؤرخلىرى عزيزڭ اسراڧلىرىدىن ، روس سفىرى اندە مسلوب الاختيار اولوب ، بلاھتىدىن بويوك سفاھتىدىن بحث ايتدىكلىرى معلومدر . مؤرخلرڭ حقىلى اولمىش احتماللىرى انكار قىلىنماز ايسە دە ؛ سياست اويونلىرىدىن غفلت جھتىلە ، منقول خبرلىرى ياخود اويدورلمىش شائعەلىرى قبول ايتىمىك خصوصىلرىندە از چوق معذور اولايىلسەلر دە ؛ بويىلە مسئلەلىرى تفتيش ايتىمىك ھەر توركڭ حقيدر ، بصيرت اھللىرىڭ وظيفەلىرىدر . سلطان عزيزڭ شھادىتى سىرلىرىنى براز حل ايدەيىلەجىك خاطرەلرىندە باردى . بعضلىرىنى بيان ايدەيمىز .

اولاً ؛ عزيزڭ او قدر سىفە اولامايەجىقى اقرب احتمالدر . سىفەلىك شائعەسى آشكار بىر اويدورمەدر . پادشاھلرڭ عقللىرى ، دولتلىرى قدرتلىرى قوەجىرىلەرىلە تقدير قىلىنور . دولتڭ اڭ قوتلى بىخىرىسى عزيز دورىدە ايدى . او وقت توركيە قوەجىرىلە جھتىلە ايكنچى درجەدە ايدى . منتظم بىش يوز يىڭ عسكىرى دە مثبت ايدى . لىدى الايجاب يارىم مىليون كوگلى عسكىر تسليحاتنە دە توركيە او وقت مقتدر بولونويوردى . عزيزڭ شھادىتى صوگىندە عىن قوت طونە محاربە سىندە اثبات وجود ايتىمىش ايدى . دولت امورىنە اھتمام ايدردى . مصرە آوروپايە سياحتلىرى دە البتە بېھودە دىگلى . ھەر نەقدر وثيقەلىرى الم دە يوق ايسە دە ، عزيزڭ سىياسى افكارىنە تديرلىرىنە دائىر شفاھى روايتلر اھمىتلى حقيقتلرە قىمتلى شاھد اولايىلور . احتمال ماسالدر . لکن خلقڭ ماساللىرى ديپلوماتلرڭ اويدورمە شائعەلىرىدىن زيادە حقيقت اولايىلور .

عزيز دورىدە نفوس قىز مىليون قدر تخمين قىلىنوردى . ادرىنە ولايتى استىنا قىلىنور ايسە ، آوروپا قىسمىندە ، اكثريت اولاخ ، خوروات ، بولغار ، قارەطاغ ، صرب ،



ماچار كې ھې خرىستىيان ايدى، ھەر دۇققەدە عصيانلارە حاضر ملتىر ايدى. او ولايتلار ك مسلمانلار ايسە، غايت جاھل، اكثريتە فقير ايدى. لکن مسلمان اولدقلىر جھتله، حاكيت مليه قوتى سايه سنده، بىلكلىرى اولدقچە قوتلى، دىنلرينە محبتلىرى دە قوتى ايدى. ديگر طرفدن دە خرىستىيان دولتلىله ھمسايە اولمق جھتيله، مملكت داخلندە ھەر يردە خرىستىيانلار ك ميستونرلىرى، راهبەلىرى پاپاسلىرى، ھەر طرفدن حلول ايتمش، بويوك بر فعاليتلە ھم دىنى عداوتلرينى ھم دە سياسى ملعتلرينى تلقين ايدرلردى. خلق ھم دولت ك ضررينە اشقيا تربيه ايدرلر، خرىستىيانلار اختلاللرە دعوت ايدرلردى.

اجنبى دولتار ك مسلمانلارە مسكون ولايتلرينە بر تورك كيدە ييلمزدى. قانوناً ممنوع دگل ايسە دە، فعلاً ممنوع ايدى. توركيە دولتى اورالارە بر قونسول بيلە كوندورەمزدى. قازان دە بر قونسول بولوندرمق اوچون، توركيە حكومتى دفعاتلە تشبث ايتدى ايسە دە، روسيە حكومتى موافقت ايتمەدى. توركيە ولايتلرنده ايسە، روس قونسولس خانەلىرى مکتبلىرى ھەر يردە بولونوردى. ھەر برى فتنە اوجاقلرى ايدى.

اجنبى دولتلرە تابع مسلمانلر، مسلمانلق ادعالرنده بولونان آدملىر، توركيە مملكتلرينە كلورلرکن، خرىستىيان حكومتلرينك حمايە سيله افتخار ايدرلردى. تونس فاس جزائر عربلى فرانسوز حمايە سيله، روسيە مسلمانلرى روس حمايە سيله افتخار ايدەر ك «اوزىنك روسلر!» بزم روسلر ديرلردى. حتى شو كون بيلە اويلەدر. حتى خرىستىيان حكومتلرينك تجاوزلردن قاچارق، دىنلرينى محافظە اوچون توركيە يرلرينە ھجرت ايتمش اولدقلىر حال دە، توركيە قانونلرينە اطاعت ايتمەك مقصديله، تبعەللىر پاسپورتلرينى محافظە ايدرلردى، لى الايجاب قونسولس خانەلرينە دە التجا ايدرلردى.

سلطان عزيز بوتون شو حاللرە واقف اولوب، اجنبى دولت مسلمانلريلە مناسبت يوللرينى آرارمش. بر مثال: ۱۸۷۰ سنە دە پەتروپاولووسك شھرندن عبدالبارى آخوند حجازە كيدرکن، خليفە حضورينە قبول قيلنوب، بويوك التفات كورمشدى. عودت دە سىراى ھايونلرينە نزول احريى دە آلمش ايدى. حجدن قايتورکن عبدالبارى آخوند سىراى دە مسافر اولدى. آخوند جنابلرينە شاھانە ھديەلر ويردكدن صو ك، روسيە علمالرينە اون صندوق قدر كتب دينيە احسان ايتمش ايدى. ۱۸۷۱ سنە سى اربت يارمارقە سنده جمعە خطبە سنده خليفە حضرلرينك بويوك سلاملرينى مسلمانلرە ايرشدردى، ھديەلرينى دە تاجرلر واسطە سيله علمالارە كوندوردى. جمعە دە بن دە حاضر ايدم.



جنت مەكان سلطان عبدالعزیز آوروپالىكلار مەھەلەسىدىن دە يېزارايدى،  
مەنەن ئايدى، تۈركىيەنىڭ نەقشەسى مەھەلەسى دە سىياسى مەھەلە دە مەھەلە قىلىنىدۇ.  
داردائىل دىيەر، ئۆزلىرىدىن سولرى ئايدى، بۇسۇر دىيەر، يۇتقۇنۇرلىرى. اجەي  
دولت مەھەلەلىرى، ايجاب ھالە كۈرە، مەھەلە تەسىس ايتەك مەكانى دە يۇق كەي ايدى.

## سلطان عبدالعزیزنىڭ تەدبىرى

بۇتۇن شۇ ھاللرى ئاممىلىرىنىڭ، اھەمىيەتلىرى دە ادراك ايتەش خەلىفە عبدالعزیز  
بەلەمقەلە بىر سىياسەت تۇتمۇق مەھەلەلىرى دە فەكر ايتەشەن: بۇيۇق قۇتلى ايكى دولت  
آرەلەرنە رەقەبەت قەلە ايتەك، روس انكەز دىپلوماتلىرى آرەلەرنە آلتۇن آلتۇق  
تەدبىرلىرىنى دۇشۇنەشەن. تەدبىرنىڭ بۇتۇن اھەمىيەتلىرىنى دۇشۇنەكەن سۇڭ، روس سەفەرى  
غەراف ايتەشەن خەلەلەرنە بۇيە بىر تەكلىف غەرض ايتەشەن: اكهەرىتى خەستەيان  
اولان رۇم ايلەندە روس سىياسەتى ھەكم اولوب، بىر اھەم قەبۇلەندە روس بىرەسە  
بۇلۇنۇر ايسە، ھەندۇستان يۇللەرنى دە قەپامۇ مەكەن اولور. بۇڭا مەقابىل تۈركەستان دە  
تۈرك سىياسەتى ھەكم اولوب، لەي ايجاب، افغان ھەندۇستان ائتەپەنى دە تەمىن مەمۇرەندە  
خەلىفە سەلەھەتدار اولور ايسە، سەزنىڭ بىز بۇتۇن مەقسەدلىرى تەمىن قىلىنەش اولور،  
دەمەش. يەنى، بەلقانلار ەدەندە بۇتۇن تۈركەستانى آلتۇق فەكرىنى سۇيەلەشەن. ايتەشەن  
ھەساس دەساس بىر سىياسەتى آدم ايدى. غەزەننىڭ فەكرىنى تەقەدەر ايتەشەن دە، دەرھال،  
پەرسەپۇرغە ھەركەت ايتەشەن. تەلەمەت آلوب، بۇيۇق سەلەھەت، ايكى آي سۇڭرە  
استەمبۇلە غەراف غۇدەت ايتەندى. بۇيۇق اھەمەلە مەھەلەلىرى دۇام ايتەشەن. ھەتتە  
سەراي خەمەلەرى آرەسەندە مەھەلەلىرى تەمىن ايتوب، سەلطاننىڭ ھەرقەلەندەن خەبەر  
آلۇرەش، سەلطان نە طرفە كەيدەرسە، دەرھال او طرفە تۇجە ايتوب: «پادشاهىم، چوق  
ياشا!» سەلەمەلەرنە خەلقە بىرەر ھەيەردە اشتراك ايتەشەن. خەلىفە ھەزەرتلىرى دە سەفەر  
خەلەلەرنە ھەرقەت تەتەت ايتەشەن، سەفەر شەرفەنە سەراي ھەيەردە خەيەقتەر وىرورەش.  
والدە ھەزەرتلىرى طرفەندە دە روس سەفەرى دەفەتەلە قەبۇل قىلىنوب، تەتەتەلەرنە قائل اولورەش.  
روسىيە سەفەرىنىڭ سەراي ھەيەردە بۇيۇق تەتەتەلە مەھەلەلىرى باشقا سەفەرلەرنىڭ دەقەلەرنى  
الەتە جەلپ ايتەندى. آرەدە بىر چوق سۇەظەنلەر جەريان ايتەندى. تۈركىيە دولەتە روسىيە  
آرەسەندە ھەتتە مەھەلە قەد قىلەنەجەي دە، ھەتتە نەقەدە دە سۇيەلەنۇردى. آوروپا



دولتلىرىنى قارشى دىفاعى، ئىككىنچى قارشى تېجىۋىزى مەھەدە ئىقئادى اشاعە قىلىندىقن  
صوڭ، توركىيە ھىكومتى بويىلە شائعەلىرى او وقت ئكذىب ايتىمش ايدى. قىمتى شىكل دە  
دڭل، اساس دەدر. شىكل ئكذىب قىلىنىش ايسە، اساس باقىدر.

ياقن تارىخ دە واقع اولوب، شو كون تمام اونودولمش بويوك بر مسئله يى  
ماسال قىلىندى ھىكايە ايدىورم. شو كونكى زمان اوچون احتمال اهميتى آزدر.  
بصيرت اهلى ھر قصەدن آزچوق حصە براز عېرت آلايىلور. اسكى ماساللىر بويوك  
حقيقتلىرى افادە ايدەيىلور. اگرده او خيال او وقت وجود بولمش اولسە ايدى،  
شو كون توركىيە توركىستان بويوك بر قوت اولوردى، جهان خريطەسى دە باشقە بر  
شىكل آلمش اولوردى. \* \* \*

جنت مكان سلطان عبدالعزىز مأموريت غصوصە ايله استامبولدىن قاشغارە اون  
سكز ضابط ايى خواجە كوندورمشدى. تورك ضابطلىرى روسيە يوليله چىنى توركىستانە  
حركت ايتىمشلردى. تورك ضابطلىرىنىڭ مەرورىنە ھىكومتىڭ مەساعىدەسى شايان حيرت بر  
حالىدە. ضابطان اورالردە سەنەلرچە قالدقن صوڭ، سياستلىر تېدىل ايتىمش، نتيجه  
حاصل اولامامشىدى. عاقبت، روسلر طرفندىن ضابطانك اعدام قىلىندىقلىرى دە بر وقت  
شائع اولدى. لكن براز صوڭرە، ضابطلردىن بش آدم حميد ايامندە عودت ايدەيىلمىشلردى.  
افغان ايران يوليله قاچارق كلكلىرى او وقت سويلەنوردى. او ضابطلىرىڭ برى انقلابى  
متعاقب عسكرى موزە خانە دە قاپوجىلىق ايدردى. موزە خانە مديرى مختار پاشا او  
آدامى بىزە تقيديم ايدەرك: «بودە بىزم عسكرى موزە خانەنىڭ قىمتلى آنتىقەلرندىر.  
جنت مكان سلطان عزىز اھرىلە قاشغارە كوندورلش ضابطلىرىڭ بريدرا! صورما! زوالى  
اختيار حقيقتە آنتىقەدر.» بويوردى. اون بش كون صوڭرە او مبارك ضابطى كورمىك  
آرزوسيله موزە خانەيە كىتدم ايسە دە، بىچارە خستە خانە دە ايدى. \* \* \*

سلطان عزىزنىڭ خفى قالمش فكرىنە يىنە بر شاھىد: روسيە دە اكثريتى مسلمان اولان  
اك مھم ولايت اوتا ولايتى ايدى. ۱۸۷۴-۱۸۷۵ سەنەلردە ھىكومت اوتا يىرلىرىنە  
خىرىستىيانلىرى سوق ايتىوب، اسكان ايدردى. اورالردە خىرىستىيان اكثريتىنى تامين يولندە  
اجتھاد ايدى. عزىزنىڭ اوزاق سياستلىرىنە مقابىلە كى بر حركت اولايىلور. تصادىق اولىق  
احتماللىرى وار ايسە دە، احتياط اولىق جھتلىرى دھا زيادە قىرىدر.

ضابطلىرىڭ قاشغارە خرىكتلىرى بادولت يعقوب خانك طلبىلە اولمشدر، روايتلىرى



ۋازايسە، بزم توجيھمىزە مۇخالف دىگەنلەر. مەشھۇر غازى شىۋىل روسىيە قوشۇنىغا قارشى  
ايدىرگەن، سۇلتان غەزىزىدىن ئامداد تېلىپ ايتىش ايدى. ئامداد وىرمەكەن غەزىزىنى  
«قوناق» نام ائرنەدە احمد مەدەتتە آچىق قىد ايتىشىدۇر. ھەسايە داغىستان غازىلىرىغا مەدە  
وىرمەكەن عاجىز قالمىش غەزىزى روسلارنىڭ موافقىتى بولۇنمىسىزىن قاشغەرىدە قەدر ضابطىسى  
كۈندۈرمىكە ھەرىكەتلىرىگە جەسەت ايدەمەيدۇ. \* \* \*

۱۸۸۵ يىلىدە استامبول دە يەرە باتان مەھەلىسىدە آياصوفىيە مەدرىسىدىن مەھمۇد رەھىم  
افەندى خانەسىدە، قاشغەرىدىن عەدەت ايتىش سەلىمىيەن افەندى نامەندە ضابطىسىنىڭ بىرىنى  
كۆرۈش ايدىم. مەھمۇد ضابطىسى افەندى يەنە ياقىلىغا نەسىل قەچەقلىرىنى مۇئەللىم بىر لىسانىلە سۈيىلە يۈردى.  
مەھمۇد ئالەمىيەت يازمىسى ھەرى ئاۋ ۋەقت بىن دە يوق ايدى. خەتەر دە آز قالدى. بى چارە  
ايران دە ايكى اۋچ سەنە قالوب، تەھلىكەلەرە اۋغەرامىش؛ تۈركىيە ھەدۈدىگە ۋەسىلە اولدۇقەن  
سۈكۈرە، ضابطىسىگە ھەيۋەت تەبەت اولانچەيە قەدر، بۈيۈك مەشكەلەرە بى چارە دۈچار  
اولۇرمىش. شۇ ايكى ضابطىسى بىر ۋەجە مەروۇس بىن كۆرمىش اولدىم. سۇلتان غەزىزىدە اۋ  
بۈيۈك فەكرىگە ۋەجۈدىگە تەبەت شەھەد اولايىلۇر. \* \* \*

ۋەقتىلە مەھمۇد ھەزرىتى ۋەلىيىسى فەرىد بىك «ئەشمەئىلى تۈرك تارىخى» نام گۈزەل  
ئەترەدە خەلىفە سۇلتان غەزىزىنىڭ شۇ سۈرەتتە بۈيۈك بىر فەكرىگە قەربانى اولدۇقلىرىنى قەنەئەتلى  
بىر بىيانلە قىد ايتىشىدۇر.

۱۲۹۸ يىلىدە اخىرلەردە اولاجىق، الجۈئەب مەجمۇعەسىدە، غەزىزىنىڭ شەھەدەتتىن بىر كۈن  
مەقدەم، مەقام خەلەفەت دە بولۇنغان بىرەدرى سۇلتان ھەمەد ھەزرىتى غەزىزىنىڭ غەيەت گۈزەل،  
اولدۇقەن مەفەسەل نەسىھەتتە آمىز مەكتۇبى غەيەت نەشەر قىلىنىشى ايدى. اۋ مەكتۇب بىرەز  
تەدقىق قىلىنۇر ايسە، سەئۈد قەسەد ھەرىكەتلىرىدىن غەزىزىنىڭ خەبەرلىرى، سۇلتان ھەمەد دە  
مەزكۇر سەياسەتتىن خەبەرلىرى بىرەز مەلۇم اولۇر.

احمەد مەدەتتە «اس ئەنقەلاب» نام ئەترەدە غەزىزىنىڭ شەھەدەتتىن دائىرەسى راپۇرلار،  
اجەنى دۈقتۈرلەرە بىرەز تەنظىم قىلىنىشى راپۇرلار — غەزىزىنىڭ شەھەدەتتىن دالەت ايدىر، سۇلتان  
ھەمەد مەدەتتىن قەيەسە ايدى. ھەمەدنىڭ جەلۇسىيەلە احوال تەمەم مەتبەئەل اولوب؛ داخلىي ائەتتەلەر  
مەخارىپلەر ئاثيرىلەر، غەزىزىنىڭ مەسئەلىسى كەنەم يەنە قىلىندى. دىگەن يەنە تارىخىي مەخەبەرلەردىن،  
ھەتتە مەھەبەرلەر دەرەخەلەردىن دە تەمەم سىيلىندى. غەزىزىنىڭ خەنەن خەسەلرى ھەمەد ايامەندە ۱۸۸۵  
يىلىدە بىلەن ھەمەدە تەسفىر قىلىنۇپ، بىر قەدەر مەدەت طائەفە قەلەبەندە قىلىندۇقەن



صوگره، شيخ الاسلام خيرالله، محمود جلال الدين، مدحت پاشا، ناصدار، بر طريقه،  
آخريته سفر اينديلر، فقيه اعظم عبدالله بن عباس جوارنده هر برى دفن قيلندى.

## سلطان عزيزك قصورلى نه ايدى؟

(۱) جنت مكان عزيزك قصورلاردن برى: آوروپايه خليفه لرك سياحتلى شرعاً جائز  
اولورمى؟ اولمازمى؟ مسئلهسى ايدى، انگليز محبى بولونان حافظ احمد شفيق: بالاخره  
مشهور ابوالاحرار اولمش مدحت پاشا، داماد شهربارى محمود جلال الدين، مکتوبجى  
خيرالله افنديلر مسئلهي اعظام ايدهرک، فتنه لرينى نشر ايدرلردى. اصل محرک انگليز  
سفيري لورد دوفرين ايدى.

(۲) عزيزك اسرافاتندن هر يرده بحث ايدرلردى. مجيد دورنده خارجى بورچ ۲۵  
ميليون ايمش، عزيز دورنده ايکي يوز ميلیونلره بالغ اولمش، ايمش، هر يرده هر  
سوز سويله نوردى، حتى حريه بناسى ده بويوك اسرافلردن عد قيلنوردى. بحريه عدم  
لزومندن، بش يوز بيك منتظم عسکرک بيهوده مصرفلردن شکايتلر هر يرده بولونوردى.  
او زمانلرده لوندره تورکيه آتسه ميليتري عبدالرحمان باک امضاسيله انگليز جريدهرلينك  
برنده تورکيه حکومتي طرفندن جوابلرى ده يازلمش ايدى. مسئله همان اعظام قيلنوردى.  
حتى فاتح صوفته لرى آره سنده ده بويوك هيچانلر حصوله کله جک ايدى، نمايش حاضرلکلى ده  
حسن قيلنوردى. شيخ الاسلام حسن فهمى افندى علما آره سنده مطاع اولمق قوتيله  
احمد شفيق آرقادش لرينك فتنه لرى عقيم قالوردى.

\* \* \*

درست، مدحت بويوك بر آدم ايدى. دولت خدمتلرند قرق سنه مهم موقعلى  
اشغال اينمش ايدى. غايت زكى آدم ايدى، اوتوز آلتى ياشلرند فرانسوزجه اوگره نمش  
مجتهد بر ذات ايدى. شام، بغداد، طونه ولايتلرند بويوك اصلاحات ياپمش مقتدر  
بر سياسى ايدى. هر ولايت ده آثارى باقيدر. قدرت قلميه سى ده او زمانه کوره  
خارقه اولمق جهتيله مدحت تسميه قيلنوب، عاقبت بويوك شهرت قازانمش ايدى.  
يگانه بر قصورى، غايت فاحش قصورى انگليز محبى اولمق، وطن هم دولت ضررلرينه  
ييلهرك انگليز سياستلرينه خادم اولمق حيايتلريد. انگليز فکرينه مدحت پاشا خدمتلرى  
مخدومى على حيدرک انگليزچه اثرنده مفصل بيان قيلنمشدر. صدارتدن صوگ دفعه  
عزل قيلندقدن صوگ، مدحت پاشا لوندريه کيتمش ايدى. آيلرجه قالدى. لورد



سالیسبوری التفاتلرینه دُعاتله نائل اولدی. انگلیزلرک دائمی حمایه لرینی « تبصرة العبر » نام اثرنده مرحوم مدحت پاشا کندوسی ده تکرار ایدر.

مدحتک بویله حرکتلری، احتمال، قناعت مسئله سیدر. دولتک مملکتک مصلحتلرینی انگلتره یه مقارنت ده کورمش اولاییلور. مدحت کبی، دیه لم، بر. داهی حقنده، مملکتک سیاسی اقتدار ی درجه لرینه تمام واقف بر آدم حقنده، احتمال غایت طوغری بر سیاستدر. اهللری او جهتلری تدقیق ایدر، یاخود، ایتمشدر. لکن، انگلیز کبی بوتون اسلام مملکتلرینه استیلا ایتمش اڭ بویوک بر قوتک بزی حمایه فکرلرینه دگل، بلکه یوتمق امللرینه دها اقرب اولاجنی جهتله، بوراده مدحت پاشا داهیلک درجه لرینه دگل، بلکه حافظ احمد شفیق درکه لرینه قدر اینمشدر. حسب الاجتهاد سیاسی قناعت نتیجه سی ایسه، نه قدر بویوک اولسه بیله، انسانک خطاسیدر. غفلت اولمش ایسه، یاخود، تغافل ایسه، غایت بویوک بر جنایتدر.

\* \* \*

درست، عزیزک روسلره میللری ده قوتلی دوشمنک زیر جناحینه التجا دیمک کبی بر شیء ایدی. فقط اوراده بویوک بر امل بولونمق ممکن ایدی. روسلره مقابل یوز میلیون اسلام قوتی برله شمش اولاجقدی. بری دیگرینه دشمن بویوک ایکی قوت آره سنده عالم اسلامک نجاتینه بویوک بر تأمینات یوزده یوز حاصل اولوردی. ۱۹ نجی عصر اخیرلرنده صدراعظم لک انگلیز طرفلرینه قوتلی تمایللری مصر سودان قاپولرینی ده انگلیزلره آجیق براقوب، هندوستانک عصرلجه اسارتلرینی ایجاب ایتدی. مرحوم عزیزک پلانلری تعقیب قیلنمش اولسه ایدی، انگلیزک موتی محقق ایدی، دیگر دشمنک ده هزاری دشمن قوتیله حاضرلنمش اولور ایدی. هم تورک هم اسلام اوچون بویوک قوت تأسیس قیلنمش اولوب، صوڭ جهان محاربه سی بولونماز ایدی، یاخود، نتیجه سی بزم بویوک دولتر اولور ایدی. مدحتک خطاری استقبالمزی یوزلرجه سنه لره تأخیر ایتمشدر. دشمنک بویوک قوتی، بویوک مهارتی دگل، بوتون احوالک اصل سبی بزم بویوک غفلتمزددر.

انگلیز خودیین، متکبر یر ملتدر. بوتون دنیا اصلاحی اوچون مخلوق اولدق لرینی ده ادعا ایدیورلر. رحمتی مدحت بونی حقیقت اولمق اوزره قبول ایتمش اولاییلور. انگلیز عدالتی بیلمز. بوتون غایه لری منفعتدر.

مرحوم مدحت طائف حبس خانه حاللرندن شکایت یولنده زوجه مکرمه لرینه



۱۲۹۲ سنه لرنده مکتوب يازمىش ايدى. خانم افندى انگليز سفيرينه مکتوبى عرض ايتمىش. سفير بلا تاخير حميد حضورينه چيقوب، پروتستو ايتمىش. او وقتك سياسى احتشامى شويله ايدى. تشریفات ناظرى كامل بك سلطان امريله مدحت پاشايه مکتوب يازيور. خلاصه سي شو ايدى: شفقتله مرحمتله خليفه حضرتلى مدحتك آغير حاللرينه چوق آجیور، آغلایه رق سلام شاهانه ليله برابر بيك ليرا احسان ايدیور. «هر ناصلسه، بی چاره مدحت اغفال قيلندى» دیيور. طائف ده يازدقلى اثرنده شو مکتوبى مدحت قيد ايتمىشدر. اگر حميدك ده شهادتى مقبول ايسه، اغفال قيلنمق مسئله سي تحقق ايدر.

\* \* \*

رسومات ناظرى «حقوق دول» صاحى حسن فهمى پاشا ايله بر مصاحبه ده شرق قریب مسئله سي آچيلمىشدى. سوز عزيزك سياستلرينه کوچدى. دیدى: «روسيه هر جهتله تكامل ايتمىش بويوك دولت ايدى، اوراده مهم ارکان بويوك رجال بولونوردى. بزده ايسه، مملكتك امور داخليله رینی آز چوق اداره ايدى بيلور والير بيله بولونمايوردى. بی چاره عزيز اغناتيف دسيسه لرينه قاپيلمىشدى. بويوك ولايتلرينى روسلره تسليم ايدى جك دى.» دیدى. حسن فهمى مرحومك سوزى صميمى اولابيلور. بن جە، جهانت ايدى، شرق ذهنيتى ايدى. حقوق دول صاحى كې بر آدامه مناسب بر فكر دگل ايدى. قارشى بر سوز ديه مەدم. مقصدم حاصل اولدى، عزيزك فكرى حقنده صريح بر سوز ايشيتدم.

\* \* \*

۱۹۱۰ سنه سي ژاپونيه دن قايتدم. ۲۷ دفعه صدارت مسندينى اشغال ايتمىش. كامل پاشا زيارتيله مشرف اولدم. ژاپونيه ده اسلاميت مسئله سندن پاشا سوز آچدى. آره مزده بر ساعتدن زياده مذاكره اولدى. مرحومك صوڭ سوزى شو ايدى: «خواجهم، براز صوڭ كلمش سن، عزيز دورنده كلمش اولسه ايدك، بويوك التفاتلر كورور ايدك. جنت مكان بويله مسئله لره چوق عراقلى ايدى. او زمان بحريه خرك ده قوتى بويوك ايدى. مرحوم عزيز سنك كې بر آدمى مخصوص بر جهازله كوندورردى. حميده بر هيئت علميه كوندوره جك اولمىش ايدى. بزم ارطوغزول اوغورسى اولدى. حميده سه وردى، لکن قدرتى يوق دى.» ديه رك، كولدى.

### روس سفيري غراف ايغناتيف خانه سنده

۱۹۰۴ سنه ده پترسبورغ ده ايدم. مشهور تاجر زاهدالله افنديله برابر، بر آقشام غراف ايغناتيف خانه سينه كيتك. بويوك شادلقله بزي استقبال ايتدى. حاجى زاهدالله



افنديڭ اسكى احبابى ايمش. چاى تقدیم قىلدى. مادامەسى چايمزە ليكور دوكتوردى.  
غراف: «بزم ابراهيمف ملادر، ليكور كى شرابلى قبول ايدرمى؟» ديدى، كولدى.  
مادامەسى: «ابراهيمف بزم همشهرىمزدى، بىدن قبول ايدر.» ديدى. گوزل لطيفلر،  
اوزون صحبتلر دوام ايتدى. اسلام تالمىدن سوز صيره سنده غراف ديدى:

«خاطرگزردهمى، بن نيزنى نوووغوردده والى ايكن، قازان ايله نيزنى آره سنده بر  
پاراخودده (وابورده) نماز قيلمقده اولان مسلمانلر بر پاپاس تجاوز ايتشىدى.  
مسلمانلر جاهل او پاپاسى وولغا نهرينه آتمشلىدى.» ديدى ده قهقهه كولدى.

زاهدالله حاجى: «بن او واقعه ده اوراده بولونويوردم. پاپاس سرخوش ايدى.  
مسكين پاپاسى صويه آتاندده نماز قىلان مسلمانلر دگل، اولرده سرخوش ايدىلر.» ديدى.

غراف: «اويله ايدى. فقط، مسئله بويويه جكدى. ايمپراتور حضرتلرينه بن  
تله غرام چكدم. پاپاسڭ البسهلرينى چيقارتكز، مسلمانلر نماز اوچون هر وابورده ير  
آيورگزامرى ده كلمش ايدى. استامبول ده سفارتم زمانلرندە سلطان عزيز حضرتلرينه ده  
شو حكايه يى بر وقت سويلهدم. جنت مكان بر كولدى، بر كولدى، ديه توركچه سويلهدى.  
صوگره روسچه بش اون جمله سويلهدى: عزيز غايت گوزل آدم ايدى. خليفه اولق  
صفتيله ده بويوك بر آدم ايدى. اورتايه چيقاردىغى مسئلهسى ده سلطان عزيزڭ غايت  
مهم غايت بويوك ايدى) ديدى. شو سوزلى غراف بويوك بر تاثيرله سويله يوردى. بونڭ  
اوزرينه زاهدالله حاجى، «غراف افندي، مسئله نه ايدى؟» ديدى. غراف اللرينى قالدردى،  
ايكى ديزينه ووردى ده «كچدى! آ مدحت!» ديدى. بونڭ اوزرينه سفره دن قالدق.  
سفير غرافڭ شو سوزلى مرحوم عزيز تشبثلرينڭ قطعى بر شاهديدى.

۱۹۳۰ سنه ده قاهره ده ايدم. محمود مختار پاشا ايله مصاحبه لرك برنده شو مسئله  
حقنده فكرينى صوردم. حسن فهمى پاشا فكرى كى بر سوز سويلهدى. بوتون شو  
شاهدلى آزچوق عميق ملاحظه ايدر ايسهك، عزيزڭ قلىنده بويوك بر امين، دماغلرندە  
بويوك بر فكرڭ وجودى تحقق ايدر. اكرده او زمان بويله بر سياست باشلانمش اولسه  
ايدى، عالم اسلامڭ توركستانڭ آلايهلجى يالگز وضعيتى دگل، حتى خريطه سنى ده  
خرستيان دولتلىرىڭ حرمتلرينى جلب ايدە بيلور ايدى.

شبهه يوق، بويله بر سياست دهشتلى حضورندە قالمش انگليز ديپلوماتلى بوتون  
قوللريله حركت ايتوب، احمد شفيق بك كى ذواتڭ خاطرلرينى خوش ايتمك كى



حيله لاييله، اخلاصله خدمت ايدە پيله چك صداقتلى بىندەلرېنى دولت آدملىرى ايچىندە بولمىلاردىر، بويلە حاللارنىڭ تۈركىيە تارىخىندە شاھىدلىرى بولۇنەپىلور. شەرق سىياسىتى ھەر ۋاقىت داخلىدىن خراب اولمىشىدۇر. خارىجى قۇتقۇ دىگەن، بىلكە داخلىك زىددىياتى شەرقىي ئامورىنى بىرباد ايتىمىشىدۇر.

جنت مەكان غەزىزنىڭ اولادى خەلىق، نەھىت شەھادىتى مەسىئەلەرنىڭ اھمىيەتلىرىنى تەقدىر اوچۇن كافىدۇر. غەزىزنىڭ خەلىق دىققەتلىرىدە شەيخ الاسلام ھەسەن ھەبىبى جەنابلىرى ايدى. فتۋاىي امضا ايتىمەدى. يالغۇز بوڭا كۈرە، غەزەل قىلىنۇب، ھەجاز مەنەئەلەينە تۇردى قىلىندى. يەرنە مەكتۇبى خەيراللە افەندى تەيىن قىلىنۇب، فتۋى امضا قىلىندى دە، غەزىزنىڭ اولادىلە چك بويۇك ھەرىكەتلىرىنە سەكتە وىرەلدى. خارىجى دىپلوماتىيە غەزىتلىرىنىڭ مەھارەتلى اللەرنە اوپۇنچىق اولمىش داخلى خەۋەرنىڭ خەنن اللەرىلە دىشەنلەرنىڭ ئالتەلەرىنە بويۇك بىر فەكر قەربانى تەقدىم قىلىنىمىش اولدى. - شەھادەتنىڭ اصل سەببى شۇ ايدى.

## اتحاد اسلام شائعەلىرى

او زامانلاردا دۆلەت مەخپىيەت آرهەلەرنە غەرق اصفەر تەھلىكەلىرى كېي «اتحاد اسلام» تەھلىكەلىرى دە سىياسەت مەخپىلەرنە اوپدورمىش ايدى. غەفلەلىرى اغفال، خەتەرلىرى استىخدام يولەندە شەيطانلارنىڭ مەكرى ايدى. شەرقىي دىماغلەرنە شەرقىيلەرنىڭ قەلبەلەرنە مەتۇلد اولادىلە چك افكارنىڭ ھەر بىرىنى، بېشىۈك دە ايكەن، قەتل ايتەدرەك تەدبىرلە موسۇس ابلەسلىرىنىڭ قۇتلى وسۇسەلىرى ايدى. دۆلەت غەلىقە خەلافەتەن آوروپا دۆلەتلىرىنى بىرلەشدرەك يولەندە اوپدورمە مەشترەك بىر بەھانە ايدى. ھەلال اوزەرنە صەلىبى سۇق ايتەمەك ھەرىكەتلىرى ايدى. ھەتتە ۱۸۷۴ سەنەلەردە سان سەينۇد قەرارلە كەنىسەلەرنىڭ ھەر بىرنە صەلىبلىرىنىڭ ئالتەلەرنە ھەلال قۇيۇق اھەرى دە صادر اولدى. صەلىبىنىڭ ھەلالە قەتئىيەن اولاجەينە بىر اشارةت ايمىش. تۈركىيە مەملىكەتلىرىنى تەقسىم مەسىئەلىسى دە پەردە آرقەلەرنە سىياسەت سەھنەلەرنە او ۋاقىت چىقىمىش ايدى. ھەر يەردە ھەر آغزە ھەزارتە مەخپىيەت قىلىنۇردى. بوڭا مەقابىل، سەلتەن غەزىز او بويۇك فەكرىنى دە اتحاد اسلام فەكرىنى دە ايلەرى سۇرمىش اولادىلور. لەكىن غەزىزنىڭ فەكرلەرنە اتحاد اسلام سۇسەلەرىنى وىرمەك نەچچۇن؟ انگەلىز روس فرانسوز كېي خەرىستىيان دۆلەتلىرىنىڭ اسلام مەملىكەتلىرىنە قۇتلى ھەجۇملىرى سەرتەللى استىلالەرى صەلىب اتحادى دىگەن ايسە، غەزىز كېي بىر آدمنىڭ اۋفاق بويۇك ھەرىكەتلىرى مى اسلام اتحادى اولۇر؟ مەصر كېي ھىندۇستان تۈركىستان كېي دۇنيا



جنتلرئىنە انگلىزلارنىڭ روسلارنىڭ قوتلى ھىجوملىرىنىڭ اوزاقدىن سىرچى اولمىق ذىلىل بويوك غفلت دىگىل ايسە، ملتىڭ يا ھىكومتىڭ اوراق بويوك ھىركىتلىرىنە اتھاد اسلام ناملىرىنى وىرمىك تورىكلرنىڭ بويوك ھىطاللىرى، آوروپا دىپلوماتلىرىنىڭ غدار شىطىنتلىرى اولور.

اتھاد اسلام ھىكرلىرى دولت عثمانىيە ھىلىفەلىرىنىڭ يالگىز لسانلىرىدە قالمايوب، قىللىرىدەدە بىسلەنىش اولسە ايدى، انگلىز ىرىندە شو كون تورىك بولونور ايدى، ھىلافت اسلامىيە قرون وىسطائى بىر ھىكر اولمايوب، اڭ ايدەآل بىر ھىئت دولىيە اولور ايدى. اتھاد اسلام كىي مقدس بويوك غايەلردىن اڭ غافل ھىكومت عىصرلىر بويىنچە دولت اسلامىيە ھىلىفەلىرى اولدى. اللرىندە اڭ قوتلى وىسىلەلىرى طوپلانىش اولدقدىن صوگىرەدە، اتھاد اسلام كىي معقول ممكىن بىر سىياستدىن استىفادە ايدەمەمىك، لاقىل، بويوك بىر غفلتدر.

### سلطان ھىمىد اتھاد اسلام دىشمىنى ايدى

عجىبدر، نامىنە اويدورلىش اتھاد اسلام ھىكرلىرىدىن ھىمىد كىندوسى قورقاردى. دىپلوماتلىرى اوركىتىمىك ھىصوصلىرىندە ھىلافت نامىلە اتھاد اسلام دىعوالىلە شىطىطان اويونلىرىنى اويىنايە بىلىمىش ايسەدە، ھىمىد فى الواقع او ھىكرنىڭ بويوك دىشمىنى ايدى. ھىمىدنىڭ عقلى وار ايدى، دىھىشتىلى واهمەسى قدر، ايمانى دە بويوك ايدى. ھىارجى دىشمىنلىرىدىن زىيادە، ھىارجى دىشمىنلرنىڭ اللرىندە ھىر وقت آلت قىلىنە بىلەجىك سىراى ھىدمەلىرىدىن، دولت آدملىرىدىن قورقاردى. بىرقاچ دىفە سىرايىڭ بوتون ھىتنەلىرىنى كوردىكدىن صوڭ، بىر وقت سىرايىڭ بوتون ھىتنەلىرىنى ادارە ايتىش ھىمىد دىھا بويوكلىرىنە كىندوسى ھىر وقت معروض ايدى. بوڭا كورە ھىمىدنىڭ عقلى دە، صوفىيانە ايمانى دە دىھىشتىلى واهمەسى، اللدە تمام معلوب ايدى. ھىارجى داھىلى اوراق بويوك ھىتنەلرە سىرچى اولمىقدىن باشقە بىر چارە بولامايوردى. ھىلافت وظيفەلىرى ھىضورىندە دولتىڭ عىجزىنى بىلوردى، عاجز اولدقدىن صوگىرە ھىلافت دىعوالىرى قوتلى دىشمىنلرنىڭ ھىجوملىرىنە بىھانە اولمىقدىن باشقە، ھىيىچ بىر فائىدەسى يوق ايدى.

### انگلىزنىڭ قدىم سىياستى

اسلام مملكىتلىرىنىڭ اڭ زىنگىن قىطەلىرىنە استىيلا ايتىش انگلىزلرنىڭ اتھاد اسلام ھىكرلىرىنە، ھىلافت اسلامىيە ھىركىتلىرىنە مقابل تىدبىر اولمىق اوزرە، موچىز آچىق پروغراملىرى مىن القدىم وار ايدى. ظن غالب، ھىمىد ھىبردار ايدى: اوزىنىڭ ھىمايەسى تىحتىندە ھىلافت



عربييه احياء ايتوب، توركلرى قوتدن اعتباردن اسقاط ايندكدن صوڭ، خلافت عربييه قوتيله ده بوتون عالم اسلاميتى اوز طرفينه جلب ايتك سياستى دورين موين انگليزلرده محقق وار ايدى. عجب، بوييله مهلك بر پروگرامك ده اخلاصلى قوتلى خادملري انگليز خاطرى اوچون، تاريخ حاضرلهدى.

## جمال الدين افغانى دعوتلىرى

هندك اڭ دورين آدملىرى سىدا احمد خان صاحب هندده بويوك برفكر نشر ايتدى: «هندك هم خلاصى هم ترقياتى اوچون، انگليزك حمايه سييله، مدنيت علوملىرى بوتون صنعتلىرى انگليز قدر تحصيل ايتك، استقبال حاجتلىرىنه بوگوندىن حاضرلهنه باشلامق ضروردر.» فكرى ايدى. غايت طوغرى شو فكر مقابلىنه «توركيه خليفهلىرىنه دوست اولق» فكرى نشر قىلىندى. اسلام حرملرىنه حرمت محبت قوتيله بوتون طبقه لره آز زمان ايچنده شو فكر سرايت ايتدى. سىدا احمد خانك اڭ طوغرى فكرى يالگزمتمنور طبقه ده قالدى. شو حال هندده قرق سبه قدر دوام ايتدى. عليگرد دعوت انگليزيه مركزى ايدى. ديوبند توركيه دعوتلىرىنه مركز اولمش ايدى. عاقبت، عليگردىن بر طائفه ديوبند فكرينه ميل ايتوب، غلبه ديوبند دعوتلىرىنه انتقال ايتدى. حتى، تورك يونان محاربه سنده توركلرك غلبهلىرىنه تبريك كوئندورمك حركتلىرى ده عليگرده باشلاندى، بويوك هيچان حادث اولدى. سىدا احمد خان بوڭا مخالفت ايتدى، ياخود، مخالفت ايتمش كى كوروندى. طلبه لر بوڭا بغي ايتدى. حتى سىدا احمد خان جنابلىرىنى جنونله ده خلق تهمت ايتدى. سىدا احمد خانك اعتبارى قالمادى. سىدا احمد خان ساقط اولدقده صوڭ، هندك ياشلىرىنه ديوبند رهبر اولامازدى، نظامى قديم ايدى. سىدا احمد خانك يرىنى سىدا جمال الدين افغانى آلدى. سلاطين عثمانيه ناميله اتحاد اسلامه دعوت ايدردى. او وقت بوييله دعوتلك بازارى وار ايدى. سىدا جمال الدينك اصل فكرى؛ توركيه دن خلافتى آلوب، انگليز امانه سييله، خلافت عربييه احياء ايتك، يعنى عربلى توركيه اسارتندن آزاد ايتك ديمك ايدى. خلق او وقت بوييله دقيق فكرلك فرقليرنى آڭلامازدى.

آرچوق ملاحظه قىلىنور ايسه، معلوم اولور: «انگليز حمايه سييله عالم اسلام ترقى ايدر» فكرنده سىدا احمد خانله سىدا جمال الدين تمام متفق ايدى. برى هند مسلمانلىرىنه



كوره، برى بوتون عالم اسلاميته كوره بيان ايدردى. لکن خلافت عربيہ خياللى سید احمد خان كې دورين دماغلر دہ البتہ بولونامازدى. افغانى توركىہ ايران حكومتلرينہ شدتله عداوت ايدردى. بويوك سید احمد خانك قلى بوندن دہ پاك ايدى. عجب، شو ايكي ذاتك بوتون دعوتلرينہ انگليزلر، نە دندر، مساعده ايدرلردى. هر برينى احترام ايدرلردى. اوزينك دعوتلرينى اسلام مملكتلرينہ تبليغ مقصديله، بر وقت مكہ ام القرى جمعيتنہ اسلام ملتلرينك وكيلىلرينى سید جمال الدين دعوت ايتمش ايمش. توركلرك بوتون گناهلرى اجتماعلر دہ تفتيش قیلندقدن صوك، «خلافت قريش حقيدر، توركىہ النده خلافت غضبدر» عقيدەسى بوتون حركتلرە غايە اولق اوزرە اعلان قیلنمش. جمعیه ام القرى اسملى اوافق كتاب دہ مؤتمرك بوتون مذاكرەلرينى قرارلرينى اوقومش ايدم، گوزل بر فانتازيە دن ديمش ايدم. «تاريخ بيدارى ايران» مجموعه لرنده افغانى قلمينہ منسوب مقالەلرى اوقودقدن صوك، تعجب ايتدم. «دعوت ايتدك، وكيلىر طوپلاندى. فلان فلان قرارلرى قبول ايتدك.» ديمش. خلافتك مدنيت عصرلرينہ موافق اولابيلەجك بر شكلينى دہ بيان ايتمش: مكہ زاويەلرينك برندە اعتكاف سورەجك بر عرب، استامبول سرائيلرينك برندە استراحت ايدەجك بر تورك بوتون اسلام امورىنى اداره ايتەجكدر، ديمش. «حكيم فيلسوف حضورندە طوپلانمش اسلام مجتهدلرينك» نھائى ايدە آللرينہ تعجب ايتدم. درست، جمعيت فانتازيە اولابيلور، مقالەلر افغانى قلمينہ موضوع اولابيلور. لکن قرارلرى نھائى قرارليردر، جدى دستورليردر. افغانى دن صوك، محمد عبدە عبدالله نديم، عبدالرحمان الكواكې كې شاگردلرى استاذك دعوتلرينى بويوك اخلاصلە، قلملە لسانلە نشر ايتديلر. نھایت، حرب عمومى سنەلرنده توركىہ خلافيہ عربلك عصيانلرى جمال الدين افغانى پروپاگاندهلرينك آجى ثمرەلرى مھلك زھرلرى اولدى.

### اسلام ملتلرينك توركىہ توركلرينہ نظرلرى

افغانى پروپاگاندهلرى عرب مدعيلرينہ تأثير ايتمش ايسە دہ، عالم اسلام دہ هيچ بر اثرى يوق ايدى. افغانيدن قبل، عصرلرجه بوتون امت اسلاميہ بالاجماع توركىہ خليفەلرينى طانورلردى. افغانيدن صوگرە بوتون هندوستان بوتون توركستان، چين مسلمانلرى بوتون روسيە مسلمانلرى توركىہ خليفەلرينہ ارتباطلرى اولگيىدن زيادە اولدى. تأسف، اسلام مملكتلرينك حاللرينى توركىہ هيچ بيلمزدى، توركلرە ياردم



يوللارنى اسلام ملتلى دە بىلمەيوردى. حرب عمومى سەنەلەندەگى بويۇك خىتالىق بىر تەرەپكە يالغۇز شەتەللىك جەھەتلەردىن ئاشىپ كەتتى.

تەبىئىي مەشھۇر مەنەزەردىن سوڭرە دە ھىند دە خىلافت ھەركەتلىرى مەنەزەر ئالمايدى، ھىندنىڭ ئىتتىپاقىي ئۆزىدە پارىس كېيىنكى مەركەزلىك قەدەر باردى: ۱) ھىجازە تەبىئىي ئىتتىپاقى، ۲) خىلافت تۈركىيە ئىندە مەستەقىل ئولمىق، ۳) اسلام ھەركەتلىرى تۈركىيە خەلىفەلىكى ئىندە قالمىق ئاساسلىرى ئولمىدە ئىدى. ھىند مەسلىمانلىرىنىڭ رۇسىيە مەسلىمانلىرىنىڭ بولدىن سوڭرە دە ئىتتىپاقىيلىرى قوتلى دەستۇرلىرى شۇنداق. خىلافت ھەركەتلىرى، ئاڭ نەھىيە، بويۇك غازى مەسلىمىي كەل ھەزرىتىنىڭ ھەرمەتلىك ئىتتىپاقىيلىرى قەتەن ئىسە دە، اسلام ملتلىرىنىڭ ئىتتىپاقىيلىرى ئولمىق ھەلىقە قالمىق. تۈركىيە ھەكمۇت كەلىپەسى خىلافتى تەمەم ئىراقىدىن سوڭرە دە، تۈركىيە ئىندە ئىتتىپاقىيلىرى ھىند مەسلىمانلىرى ھىند ھەكمۇتى ئاساسىيەتلىك قۇلاقلىرىنى ئىشەندۈردى. ئوزان دە باش وكىل ھەمەت پاشا ھەزرىتىنىڭ خەمەتلىرىنى ھىند مەسلىمانلىرىنىڭ وكىللىرى ھەر ۋەقتە ھەزرىتى ئىدى. يەنى، ئەرەب مەدەنىيلىرى ئىتتىپاقىيلىرى ئىسە دە، بولتۇن اسلام ملتلىرى تۈركىيە ھەكمۇت كەلىپەسى تەرىپىدە قالمىق. شۇيە ئىدى، شۇيە ئولمىق قەدەر.

### آجى بىر ئىتتىپاقىيلىق

ئامام خەلىفە ئىمەن رەزىيە اللە ئىنە ھەزرىتىنىڭ شەھەتەتلىرىدىن سوڭرە باشلانوب، اسلام قوتلىرىنى تەزلىل وىرەش خىلافت قەتەنلىرى، بولگون، ۱۹ ئىچى ھەزرىتىنىڭ ئىتتىپاقىيلىرى غەرىبلىرى ئىندە يالغۇز اسلام ھەزرىتىنى خەمەت ئىدە ئىلور. افغانى كېيىنكى بىر ئادەم بولدىن غەلىق مەستەبەدەر. ئۆزىدە پارىس پەتەرىپورغ كېيىنكى بويۇك مەركەزلىدە سەنەلەرچە ئاقەت ئىتتوب دە، زەمىننىڭ زەمەننىڭ ئاڭ مەمە ئىتتىپاقىيلىرى ھەللىرىدىن ئاڭ قوتلى ئىتتىپاقىيلىرىدىن غەلىق ئىتتىپاقىيلىرى ھەقنىدە مەدۇر ئولمىلور ئىسە دە، ئىراننىڭ ھىندوستاننىڭ ھەللىرىنى ئاقەت سەد ھەللىرىدىن افغانى كېيىنكى بىر ئادەم خىلافت قەتەنلىرىنىڭ ئولمىلەك نەتىجەلىرىدىن غەلىق كەلەلەندە مەدۇر ئولماز.

ئەرەب يازمىچىلىرى «نەھە ئەرەبە دە، فەلەندەر!» دىسەلەندە، ۱۹ ئىچى ھەزرىتىنىڭ ئىتتىپاقىيلىرىدىن ھەزرىتىنىڭ سوڭرە قەدەر، سۈرىيە، فەلسطەين، مەسرى ئەرەبلىرىنىڭ ئولمىق بويۇك ھەزرىتىنىڭ ئىنگىلىزلىك ئىتتىپاقىيلىرىنى ئىتتىپاقىيلىرى ئولمىدە ئىدى. ھەر بىر ئەرەب مەدەنىيلىرى ئىتتىپاقىيلىرى ئولمىق ئولمىلورلىرى.



حسین شریف کبی ذلیل سفیہلرک وحشتلری، منار کبی مجلہلرک اوافق روحلی  
ذلتلری بر طرف. فلسطینک سقوطی دقیقلرندہ صلیب فاتحلرینک آیاقلرینہ سجدہلرہ  
قاپانمش اوافق بویوک حریفلر، کنیسہ ناقوسلرینہ تبعاً صلیب فاتحلرینی منارہ اذالریلہ  
اسلام تکبیرلریلہ جنت شادقلریلہ استقبال ایتمش جامعلر نہ در؟

بویلہ بویوک ذلت فاجعہلرینی کوردکدن صوگ، تورکیہ حکومت انقلابیہسی  
خلافتی ابطال ایتدی ایسہ، غایت بویوک اصابت اولدی. مقدس دیانتی دنیا لاشہلرینہ  
آلت ایتمک کبی، قران کریمی اسلام ضررینہ خدمت ایتدرمک کبی بویوک رذالتی  
جنایتلردن اک معقول خلاص تدیبری اولدی. استقبالده بوتون اسلام دولتلرینک تورکیہ  
کبی استقلاللرینہ، اسلام ملتلرینک عزتلرینہ، دینلرینک بویوک قدسیتلرینہ، مستقبل مدینتک  
بوتون ترقیاتلرینہ اک مساعد اولاجق گوزل بر نظامک باش مرحلہسی ده او کونگی  
خلافت شکلرینی ابطال ایتمک تدیبری ایدی.

سلطان ایکنجی عثمان کبی بویوک خلیفہلری وحشتلی صورتلرہ قتل ایتدرہ  
کلمش مشیخت اسلامیہلر دولتندہ عزیز کبی بر آدمک شہادت قادی بر حادثہ کبی تلقی  
قیلنہ ییلور ایسہ ده، مقدس عقیدہلرمزی شرقک بویوک سیمالرینی هر وقت ضررہ  
استخداملری خصوصلرندہ دیپلوماتلرک هر وقت موفقیتلری هر حال ده اولدقہ عجیب معمارلر.  
عجب، دیپلوماتلرک بویوک مہارتلری می؟ شرق سیمالرینک بویوک غفلتلی می؟  
شرق ملتلرینک شدتلی جہللری می؟ حکمدارک ضعیفلگی می؟ شرقیلرک فقیرلگی می؟  
بویلہ حالرہ واسع میدان ویریوردی؟

ملتک بلاقید بلاشرط شو کونگی حاکمیتی بویلہ اوافق بویوک فسادلرک بوتون  
طامورلرینی، البتہ، قوروتمشدر! بویوک انقلابک ییک بر بویوک برکتلرندن بری ده  
شودر. بوگون تورکیہ حریتی حرمتی، عزیز وطنک بویوک قدسیتی بوندن صوگ اویلہ  
حالرہ امکان براقمامشدر!

(دهشتلی بر خاطرہ)

## روسیہ مسلمانلرینک مدنی دولتلرہ مراجعتلری

«بواملی عاربہ قوتلی انقلاب فتنہلرینک نتیجہلرندہ، روسیہ یرلرینی تمام استیلا  
ایتمش دهشتلی آجلق، هر نوع مہلک خستہلک، غایت شدتلی نقط صوگ درجہلرینہ



ايرشدى، ھەر ملتدن زىيادە روسيەدە اسلام ولايتلىرى آجلىق خىستەك قىربانى اولدى.»  
«استقبال منظرەلىرى دىھا زىيادە فىنادر. زراعت يىرلىرىنىڭ كۆپى بوش قالدى،  
كەلجەك سەلەك آجلىقلىرى دىھا زىيادە شەتلى ئومۇمىيىتى اولاجقىدر. شو كۈنگى دەشت  
شۈيلە دوام ايدىر ايسە، آج ولايت مىسلمانلىرىنىڭ يۈزدە سەككىزىنى آجلىق خىستەك قىربانى  
اولاجقىدر.»

«اغانە تەدبىرلىرىنىڭ ھەر بىرىنى ھەر جەھەتتە استىخدام ايتىمك اوچون، اغانە خىدمەتلىرىنى  
روحانى ادارەلىرىدە دعوت ايتىپ؛ حكومت شو ياقىن زىمانلاردا نظارت اسلامىيە  
اعضالىرىدە بۈيۈك اختيار وىردى، تەدبىر كۆرمىك خىصوصلىرىنى رىخىست وىردى.»  
«روسىيە مىسلمانلىرىنىڭ نظارت دىنىيەسى، حكومت ادارەلىرىنىڭ بۈيۈك مەسئۇلىيەتلىرىنى  
اعتماد ايتىپ، ايش باشلادى؛ موسقۇدە اغانە مەركىزى قۇرۇلدى، ولايتلاردا شەبەلىرىنى دە  
آچدى. مەدەنىيەت دىنىيەسىنىڭ كرم قاپۇلىرىنى اوزىنىڭ وكىللىرىنى دە ياقىن كۈنلاردا  
كۈندۈرەجەك اولدى.»

«روسىيە آجلىرىنى ياردەم ايتۇچى آھرىقا ھىيئەتە، آلمانىيادىن كۈندۈرۈلمەش صەلىب آھرى  
جەمئىيەتە، جەنۇب قونفەرىسەسىنى تەرىپىدىن كۈندۈرۈلمەش دوقتۇر ئانىسەن خىزمەتلىرىنى روسىيە  
مىسلمانلىرىنىڭ نظارت دىنىيەسى بۈتۈن روسىيە مىسلمانلىرىنىڭ كەلچەك بۈيۈك تەشكىلاتلىرىنى  
عرض ايدىپ، عرض ايدىپ.»

«نصرانىيە كىيىملىرىنى، بۈتۈن نصارالار، نصارالار بۈيۈكلىرىنى قران كرىمك ھەر  
سۈرەدە كامىل احتراملىرىنى اساس قىلۇپ؛ صاحب قران محمد ﷺ عليه الصلاة والسلام  
خىزمەتلىرىنىڭ استەغنا يۈلەيدە؛ دوستلىق يۈلەيدە جەش ھەم روم نصارالىرىنى مەراجەتلىرىنى دە  
خاتىرىنى ئالۇپ؛ اصحاب كرام خىزمەتلىرىنى كەلچەك دىققەتلىرىدە جەش نصارالىرىنىڭ غايت  
بۈيۈك اغانەلىرىنى دە شو كۈن تەشكىلاتلىرىنى نصرانىيە بۈيۈكلىرىنى عرض ايتىپ؛ روسىيە  
مىسلمانلىرىنىڭ نظارت دىنىيەسى اسلام جامەلىرى نامىدىن نصارالار بۈيۈكلىرىنى استەغنا  
لىسانىلە مەراجەت ايدىپ.»

«بىزنىڭ كرمىز قاپۇلىرىنى مەراجەت ايدەجەك امىن وكىللىرىمىز، مقدس انجىلنىڭ  
بۈيۈك فرماتلىرىنى ئىشلىتىپ، احتراملە استقبال قىلىڭز!»

«رەجالىرىنى قوبۇل ايتىپ، انسانىيەت اصوللىرىنى دە رەئايە ايتىپ، روسىيە آجلىرىنى  
بۈيۈك اغانەلىرىمىز بىلەن قىلىڭز.»



«اورتا عصرلرده اسلام مکتبلرندن اسلام کلیهلرندن نصارالرك بويوك استفادهلرینی شو كون خاطرلركزه آلوب، بوتون مکتبلركزك قاپولرینی آچ فقیر مسلمانلرك یتیم بالالرینه شو كون تمامیله آچكر.»

«دهشتلی جهان محاربهلرندن صوك، بويوك انقلاب طوفانلرندن صوك، آجلق یوقلق محبوریتیله، بويوك ضرورت یولیله، سزه شو كون مراجعت ایتدك. حرمتله استقبال قیلكر.»

مراجعت قراری ۱۹۲۲ سنه نهایهلرنده ایدی. شو مراجعت صورتی بنم قلمله یازلمش ایدی. آزچوق اختلاف چیقدی ایدی ایسه ده، نهایت مراجعت قراری قبول قیلندی.

مدنی دولترلره مراجعت ایتله آلماسهلرده، تورکیه توركلرینه ایکی وکیل کوندورلدی، تورکیه توركلرینه مراجعت مسئله سنده بن مخالف ایدم. شدتله مخالفت ایتمش ایدم. اوتانور ایدم. محاربه سنهلرنده دشمن طرفنده بويوك قوت اولوب، تورکیه اوزرینه یوز ییكلرجه عسکرمنزی سوق ایتمش ایدك، یرلرینی قریهلرینی خراب ایتمش ایدك. استقلال محاربهلرنده اوزاقدن سیرچی ایدك. تورکیه توركلرینه اعانه ایتمك بزه فرض ایدی. «مراجعت ایدر ایسهك، صوك لقمهلرینی ده تورکیه توركلری بزه البته ویرور! لکن براز اوتانق لازمدر!» دیمش ایدم.

وکیللرمز، نیچوندر، بوش اللریله عودت ایتدیلر ایسه ده، تورك خلقی روسیه آچلرینه اون بش یکرمی قدر بويوك واغونلرده تورك ضابطلری النده ارزاق کوندوردی. محترم اسمی خاطرمده قالمادی، باش ضابط بزم غایت صاووق ولایتلرمزده قریه بیچارهلرینه ارزاق توزیع ایدرکن، اوزرنده قیشلق کورك بولونماق سببیلهدر بلکه، خسته له نوب، یوللرده شهید اولدی. یعنی، کریم محترم بويوك مهمانلرینه بر کورك بر طولوپ ویرمك قدرتلرندن ده او وقت بوتون روسیه مسلمانلری عاجز ایدی. ۱۹۲۳ سنه ده عمومی ندوه مزده او بويوك قصورمزدن طولای حسرتلی تأسفلرمزی بیان ایتدك، محترم شهیدك روحلرینه فاتحه اوquodق، دعا ایتدك. باشقه بر چاره مز یوق ایدی.

(مراجعت بر محبوریت ایدی:)

گوزل فرصتدن استفاده ایتوب، مدنیت دنیاسینه وکیللرمزی او وقت کوندورمش اولسه ایدك، یوزلرجه یتیم بالالرمزی مدنیت مکتبلرینه کلیهلرینه احتمال قبول ایتمش



اولورلردى؛ روسىيە مىسلمانلىرىنىڭ سىياسى ھاللىرى ھىقنىدە گوزل پروپاگاندا ھالدىلەرىدە  
اھتىمال ھاصل اولور ايدى.

نوح طوفانلارنىدە نوحك قريهلەرىنى سولر باتورمىش ايسە، بويوك انقلاب دھشتلى  
آچلق شدتلى خستەلك طوفانلارنىدە بزم شەرلەرمىز قريهلەرمىز قان طوفانلىرى ياش سيوللىرى  
باتورمىش ايدى. اللەرمىز كرم قاپولرینه اوزاتمىق ذلتلى او وقت بزدە بولونمىش ايسە،  
ضرورتىز بوتون ھراملىرى مباح ايدەك قدر دھشتلى ايدى. اللە بيلور، بزم معذور  
ايدك! بالالەرمىز مەنىيەت مەكتەپلەرىنە كوندورە طورمىق خصوصىلىرى، اللە بيلور، اك بويوك  
مقصدىز ايدى. بىر آرەلق يوز ايللى ايكى يوز قدر يتىملەرمىز اوز ھسابىزە كوندورە  
يىلكك ايسەدە، نھايت، يھود بالالەرىنىڭ فتنەسىلە، نەقەللىرى قەلنىوب، بالالەرمىز  
تارمار اولدى. سوڭرە تمام مەنە قىلىندى.

ادبى دىنى مەكتەپ تەربىيەلەردىن، ھاللە اچىندە مىلى تەربىيەدىن تمام محروم قالمىش اسلام  
بالالىرى قومونىستلەرنىڭ «سەمى لەتقە» مەكتەپلەرىدە قومونىزم پەئونەللىرى اولوب يتىشەكك،  
پەتلى لەتقە ەملەللىرى اولوب، بوندىن سوڭ، كون كورەجكدىر.

اوتوز مىليون تورك امت محمدىيە بالالەرىنىڭ استىقباللىرى ايشتە شودر!  
قومونىزم تەجرەبەلەرىنىڭ بويىلە ەبىرتلەرىنى مەلكتەمزدە كوردك. يەنە بدتر نوبت توركىستان  
چىنى قاپولرینه ايرشدى.

اى، شو سوڭ ايكى سطرى اوقويان ايمانلى تورك،

و اذ استنصروكم فى الدين فعليكم النصر!

نون ىرندە، ذلت دھشتى تاثيرىلە، ذال يازدم.  
شرطىيە دىكل، ظرفىيە اولدى. مستەقبل دىكل، ماضىدرا!



## اسلام ملترينىڭ بويوك التفاتلىرى

رغبىلى تورك طلبهلىرىنىڭ علمى ادبى فوالد ويرهىلەك شو اثرلارنىڭ نىشرىنىڭ ئالەم  
جل جلاله حضرتلىرىنىڭ بويوك نامىلە ، باشلادى .

قران كرىم آيت كرىملىرىنىڭ معجز افادەلىرىنىڭ كورە ، (1) كائىنات ھىلىتى ، (2) مەنىت  
تارىخى ، (3) ھەقىقىي ھەد جەدىد انبىيالىرى كىتابلىرى ، (4) ئالەمدە خاتون ، (5) خەلىق ھادىسى  
(6) امالت الەھىيە ھەقىقىتى ، (7) تەلىم الەھىيە طرىقلىرى ، (8) كلام ھەقىقىتى ، (9) انسانلارنىڭ كرامەت  
الەھىيەلىرى ، (10) قران كرىم ھىروفاتى ، (11) مەصاحف اسلامىيە الفەباسى ، (12) اسلامنىڭ اولگى  
عەسىرلەردە خەلق قران مەسىلىسى ، (13) قران كرىم آيت كرىملىرىنىڭ نورلى ھەزورەدە فەلسەفە  
ھەم تەسۋوف اصوللىرى ، (14) ھەجەت الەھىيە نەدر ؟ (15) مەنىت عەسىرلەردە خەلافت اسلامىيە  
نەزەمى ، (16) سۈكۈت زاماننىڭ ھەزەتلى ھاللىرى ھەققىدە ھەم خەتەرلەر ، (17) تورك مەنى قانۇنلىرى  
ھەققىدە ادبىي ھەم مەلاھەزەلەر ، (18) مەسىھ ابن مەرىم ، (19) يەھۇدىيە مەسىلىسىنىڭ نەھائى  
ھەللىرى . ( طبع قىلىندى ) (20) . تورك طلبهلىرىنىڭ . . . كېيىنكى اۋفاق تۈفەك اثرلارنىڭ نىشرىنى  
شەروە ەيتەك .

اثرلارنىڭ ئالەمىدە ناللى اولور ايسە ، رغبىلى تورك طلبهلىرىنىڭ آرزۇق ادبىي ھەم  
فەلەكەلەر ويرهىلەلور ايسە ، قەدىم مەھەسر اسلام ھەملىرىنىڭ قەيمەتلى ھەملىرىنى ، شو كۈنگى  
مەنىت دىنەسىنىڭ ھەملىرىنىڭ بويوك ھەملىرىنى تورك طلبهلىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ  
لەتلى آرزۇلەرمەزدر ، شەرفلى ۋەلىفەلەرمەزدر . بويوكلارنىڭ نەصىھەت لىسانىلە سۈيەلەنەك ارشادلىرىنى  
طلبەلەرنىڭ استفادە يۈلەلە ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ  
ەيدەرز ، الەتە ، انشاءاللە .

روضة سعادت يارلىرىنىڭ مەبارەك فەيۋىھاتلىرىدىن الھام آلەب ، امەتلى ھەملىرىنىڭ دە كۈزدە  
طۈتۈب ، اللە جل جلاله ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ ھەملىرىنىڭ  
مۈسى جاراللە

MUSA BEY

Berlin W 15

Kaiserallee 204 bei Wolde